

BITĖ VILIMAITĖ: UŽGNIAUŽUSI GĖLĄ

Neretai gyvenime būna taip, kad jautrus ir trapus žmogus stengiasi pasirodyti kiek galima ramesnis ir šaltesnis. Gal to reikalauja pusiausvyros instinktas, palengvinantis egzistenciją, o gal šitokia laikysena susiformuoja po to, kai emocija prigimtis atsitrenkia į buities dyglius ir jai pasidaro būtina užsidėti apsauginį kiautą. Jeigu jau kalbėsime apie mūsų laikus, panašią būseną teks laikyti masiniu reiškiniu...

Lengvai sužeidžiama, ilgesio ir praradimo gėlos kupina širdis, bet santūrus gestas, ramus veidas ir užgniaužta kančia žodžiuose – toks paveikslas šmėkščioja prieš akis, skaitant Bitės Vilimaitės prozą. Šį paveikslą pirmiausia sukuria pačios autorės pozicija. Vilimaitės santykis su pasauliu grynai emocinis, pagrįstas nuotaika, svajone ir užuojauta, bet santykis su skaitytoju racionalus, santūrus, paremtas žodžio taupymu, vidiniu susivaldymu ir sentimentų ignoravimu. Apie skaudžius dalykus – dvasines traumas ir nusivylimo kartėlį – autorė kalba ramiu, skaidriai elegišku tonu. Šitokia dvilypė pozicija nulemia kūrinių situacijas, personažus ir pačią pasakojimo struktūrą.

Iš pirmo žvilgsnio situacijos atrodo neišraiškingos, be gilesnės prasmės, o personažai – perdėm sausi, pilki. Tik geriau įsižiūrėjęs pamatai, kad po buitinių pašnekesių fragmentais, neefektingais susitikimais ir išsiskyrimais pulsuoja iki kraštutinumo įtempta psichika, o žmonės slepia dideles nuoskaudas, sužlugusias viltis arba slapta puoselėja norą susikurti jeigu ne tikrą, tai nors tariamą paguodą. Štai „du maži žmogučiai – liliputų pora“ turguje apžiūrinėja suknytę. Žmona, kurią vyras intymiai vadina „mama“, įsigeidžia ją nupirkti savajai Aukse. Prekiautoja žiuri į žmogučius abejingai, net atsainiai. Bet kai vyniojant pirkinį paaiškėja, jog ta Auksė ne dukra, o tik lėlė, ir prekiautojos, ir skaitytojo sąmonę kaip žaibas perskrodžia tų žmogučių iliuzinės laimės tragizmas („Ne cirkas“). Apsakyme „Baltoji girioji“ vaizduojamas intymiausias rašytojos Žemaitės biografijos puslapis – senutės meilė Konstantinui Petrauskui. Kaip rodo rašytojos laišakai ir kaip traktuoja Vilimaitė, šis nuostabus, tačiau pavėluotas gyvenimo spindulys Žemaitėi jau iš pat karto atrodė ir viliojantis, ir bauginantis, ir pasmerktas išnykti. Apsakyme kuriama scena, kur Žemaitė, grįžusi iš Amerikos, randa pasiturinčiai gyvenančius Petrauską su jos dukterimi Juze. Netikėtas susitikimas abu išgąsdina, ir jie šneka apie obuolius, bulviakasį, tabaką, jaučiukus... Bet visą laiką jauti, kaip virpa iškankinta, suprantanti ir susitaikiusi Žemaitės siela, norinti tik trumpu prisiminimu dar kartą atkurti praeitį, ir kaip stropiai suka į šoną akis Petrauskas, lyg kažkokią nuoskaudą padaręs, nors iš tikrųjų jis suteikė tik džiaugsmo ir niekas jo nekaltina.

Emocijos, nuotaikos primatas, parenkant scenas, epizodus, piešiant besikeičiančias psichologines būsenas, lemia ir pusiau impresionistinę Vilimaitės pasakojimo manierą. Jos kūriniai sudaryti iš psichologinių detalių, kurių kiekviena turi apibrėžtą prasmę ir jungiasi su kita „baltomis“, neprirašytais „dėmėmis“, paliktomis skaitytojo nuovokai, fantazijai, asociacijų žaismui (antrąjį rinkinį Vilimaitė ir pavadino *Baltos dėmės*). Rašytoja apeliuoja į tokį adresatą, kuris sugeba savo patirtimi užpildyti praleidimus ir nutylėjimus. Visa tai ją saugo nuo daugiažodžiavimo ir įkyrumo. Bet koks rašymo būdas, man rodos, negali būti kvalifikuojamas tik kaip sąmoningas metodas, kurį turime priimti be apeliacijų, jeigu nenorime suniekinti individualaus braižo (tas „braižas“ dabar pasidarė skydas, už kurio viską galima slėpti). Ko gero, čia reiktų įžvelgti ir subordinuojančios minties, problemos, apskritai intelektualinio pradmens stoką. Vilimaitės vaizduojamas pasaulis subyrėjęs į daugybę ryškių kristalų, kuriuos autorė

semte semia iš pavydėtino sugebėjimo įsijausti į žmogaus reakcijų ir nuotaikų keitimosi logiką. Tačiau kaip tuos kristalus sulydyti į svaresnį gabalą, kaip, nenusižengus subtilumui, tiesos jausmui ir žodžio disciplinai, įvairiau apžvelgti problemą ir išvystyti mintį? Tai klausimas, aktualus ne vien Vilimaitei.

Operuodama užuominomis, potekstėmis, Vilimaitė pasiekia gražių rezultatų ir nusipelno modernios, kultūringos, skoningos pasakotojos vardą. Bet kartais kyla abejonių, ar ne per dažnai autorė tekstą iškeičia į potekstę, ar ne per daug pastarąja pasitiki. Nejučiom prisimenam mūsų filmus: pauzės, suvaidintas reikšmingumas, metaforos... Potekstės ir potekstės – alegorinės, simbolinės, psichologinės, – o to teksto kaip nėra, taip nėra. Gal tam tikros aplinkybės diktuoja ezopinę kalbą, gal ji natūraliai kyla iš talentų prigimties, bet sunku nusikratyti spėjimo, kad čia esama mados bei pozos, gal kartais net ir spekuliacijos: eksploatuojant gana dirglias dabartinio skaitytojo ar žiūrovo emocijas, žaibiškas asociacijas, tikimasi pasirodyti drąsiu ir išmintingu, niekuo nerizikuojant – jeigu kas ne taip, galima lengvai atsiriboti, nes žodžiai juk dviprasmiški. Ilgainiui tai išsigimsta į patogią ir raminančią minčių priepilauką, kurioje talentas ima dusti. Naudoti adresato dvasinius resursus, darant įvairias aliuzijas – dalykas geras, jis sutvirtina skaitytojo pasitikėjimą savo tiesa ir objektyvumu, bet horizontai nuo to neplatėja. Potekstė niekada negali atstoti teksto (žinoma, ne banalaus teksto, kurį norisi praleisti, o tokio, kurį skaitai kaip talento dovaną).

Prisiminiau tuos dalykus todėl, kad jie iškyla kaip pavojingi simptomai Vilimaitės kūryboje. Labai nesinori, jog jie ištisai tą kūrybą pasiglemžtų. O dabar atidžiau žvilgtelėkime į du rašytojos rinkinius.

Pasaulėjautos ir stiliaus atžvilgiu gana vieningą rinkinį *Baltos dėmės* (1969) sudaro dvi kūrinių grupės. Trečdalių knygos užima „Apsakymai apie Žemaitę“, du trečdalius – įvairios tematikos psichologiniai etiudai. Atvirai kalbant, Vilimaitės kūrinius gal geriausia ir būtų vadinti etiudais arba noveletėmis nes apsakymo terminas, kurį pati autorė mėgsta, jiems „sunkus“. Tie kūriniai labai trumpi (3–4 mažo formato puslapiai), o jų centrinė ašis – ne konfliktas, charakteris, veiksmo tėkmė, o koks nors prasmingas pokalbis, išryškinantis psichologinį ar moralinį kazusą. Šykščios užuominos apie dialogo foną, lakoniški perėjimai nuo epizodo prie epizodo padaro pasakojimą lengvą ir dinamišką. Būdami gana grakščios formos, Vilimaitės etiudai yra nevienodai svaraus ir įtaigaus turinio.

Vertingiausias minėtame rinkinyje yra pasakojimų apie Žemaitę ciklas, be dirbtinumo, egzaltacijos ir koketavimo naivumu, būdingo kai kurių kitų kūrinių personažams. Vilimaitė pateikia savąją Žemaitės viziją, daugiausia apsiribodama ta medžiaga, kurios duoda rašytojos laiškai, bet neignoruodama ir kitų šaltinių. Iš Žemaitės biografijos ji pasirenka faktus, rodančius rašytojos pasiaukojimą visuomenei, šviesesnio gyvenimo ilgesį, ryškinančius išdidų jos charakterį, toliau už kitus matantį protą, atskleidžiančius gimtosios žemės, artimųjų ilgesį, asmeninės laimės akimirkų nepastovumą. Be abejo, Žemaitės paveikslas psichologiniu požiūriu yra šiek tiek modernizuotas, bet Vilimaitė ir nesiekia visiško adekvatumo. Ji kuria ne biografinę apybraižą, o meninį rašytojos portretą, kurio pagrindiniai bruožai, beje, visai neprieštarauja mūsų sąmonėje susiklosčiusiam rašytojos paveikslui, o tik jį išjudina iš statiškos būklės, įkvepia jam gyvybės. Labiausiai įstringa apsakymai, turintys dramatišką spyruoklę: Žemaitės ginčas su konservatyviu senuoju Višinskiu dėl Povilo ir jaunosios kartos idealizmo („Gavėnia“), skaudus pokalbis su „mylimiausiu anūku“ Liudviu ir dukterimi Elena, buvusią linksma kvatokle, bet ilgainiui sumaterialėjusia ir sužlugdžiusia sūnaus ateitį („Liudvis“), jau minėtas dialogas su Petrausku ir ypač įspūdingai sukurtas rašytojos atsiveikinimas su gyvenimu – jos priešmirtiniai regėjimai ir ramus grįžimas į žemę, su kuria ji buvo neatskiriamai suaugus („Sugrįžimas“). Sunku išverti nepacitavus šio apsakymo finalo:

„Rudenį – gaisrai gaisrai išvien, – dega miškas ir krūmai; saulė apsunkusi, apraizgyta voratinkliais; lietus čia pat, o vaikiūkščiai su terbom eina riešutauti. Pakuriama pirtis nusiplauti vasaros prakaitui. Ir... laukiame žiemos, – mėlyno sniego, vilko pėdų, karšto šiupinio... O sėklos jau brinksta ten, gelmėse, sėklos ir visokie svogūnėliai, – jau ruošiasi, jau tuoj! Susirinkote. Povilai! Ko tu slepies už kitų nugarų? Tik dabar tave pamačiau. Tu žinai, – tai pasakyk man, ar labai sunki žemelė.“

„Apsakymuose apie Žemaitę“ yra kompozicinio ir stilistinio nevieningumo. Pasakojimas konstruojamas iš dvejopos rūšies medžiagos: laisvai sukurtų scenų ir dokumentinių intarpų, kuriuose stengiamasi panaudoti kuo daugiau autentiškos medžiagos. Kai tokie intarpai trumpučiai, jie logiškai įsikomponuoja į pasakojimo tėkmę, o kai ištesiami, kūrybinį pradą ima stelbti mechaniškas faktų išskaičiavimas, ir bendra kūrinio nuotaika suyra. Laimė, kad tokių atvejų randame ne kiekviename puslapyje.

Antroji rinkinio dalis – „Kiti apsakymai“ – į tematinį vieningumą nepretenduoja. Žinoma, galima kalbėti, kad čia dominuoja jaunimo problemos, miesto vaizdai, intymusis jausmų pasaulis, bet tada bus pabrėžtos tik išorinės žymės. Gal kiek aiškiau tų apsakymų pobūdį nusakytų personažų charakteristika. Vilimaitė vaizduoja nemažų ambicijų žmones, kažko pasiilgusius ir laukiančius, ieškančius savo laimės ir dvasinės nepriklausomybės, tačiau nuolat klumpančius už paradoksų ar atsitiktinumų slenksčio. Dėl nepraktiškumo ir perdėto trapumo jie kartais atrodo keistoki. Gyvena daugiausia akimirkų nuotaikomis, bet visada lieka ištikimi savo principams: nuoširdumui, žmogiškumui, tolerancijai. Tačiau ir ši charakteristika neduoda aiškesnio supratimo apie etiudų turinį. Tikrasis turinys atsiskleidžia skaitant, nes visas autorės dėmesys sutelktas į personažo jausmų ir nuotaikų kaitą, jų niansus. Todėl atpasakoti tuos kūrinius sunku. Pavyzdžiui, viename etiude pateikiamas vyro ir žmonos dialogas, užgesus bute elektrai. Herojai pasipiktina tokia netvarka: o jeigu kas dabar rengiasi egzaminui arba maudo kūdikį... Vyras nori surasti žvakę, bet jos namuose nėra. Jiedu kalbasi apie žmonos vizitą pas gydytoją, prisimena, kaip ji važiavo į Trakus... Paskui tamsoje moteris pravirksta, nes „ji buvo dar labai jauna. Ji bijojo tamsos ir norėjo, kad kūdikis gimtų greičiau ir kad maudytų jį slidų ir šlapią kaip žuvį...“ Tik dabar atsiskleidžia tikroji jų nervinimosi, sutrūkusių frazių, įtampos priežastis. Tai – rūpestis ir nežinia („Tamsoje“). Nieko ypatingo neatsitinka ir kituose etiuduose. Dvi moterys norėtų draugauti, kartu vykti į šiaurę, bet viena turi vyrą, kuris, kartą palydėjęs ir pabučiavęs antrąją, atsistoja tarp jų lyg šešėlis („Beta neatėjo“). Išdidį našlės dukra priversta skubiai lenkti savo širdį ne ten, kur norėtų, nes motina ruošiasi tekėti ir parsivesti patėvį, kuris gali „aplaužyti ragus“ („Akimirkos“). Po visomis šiomis paprastutėmis situacijomis teka aistrų, nuoskaudų ir neišvengiamos lemties srovės. Tiesa, kartais tų srovių nebūna. Tada pasakojimai pavirsta apytuščiais buities vaizdeliais („Telegrama“, „Žinot, kas yra“) arba atvirkščiai – pretenzingai skambančių frazių barškaliukais, kur viskas atrodo netikra; vaikai kalba ir mąsto kaip ekstazės pagauti („Pirmieji“, „Berniukas ir namai“), suaugusieji vaidina nuvalkiotas sielvartingų bravūrininkų roles („Trylika laipsnių šilumos“), o suprantamus dalykus autorė nori apgaubti mistikos šydu („Juozelis“). Tačiau palyginti su pirmuoju rinkiniu *Grūdų miestelis* (1966), antrajame dirbtinumo procentas jau kur kas mažesnis. „Baltos dėmės“ pratęsė tą liniją, kuri išryškėjo geriausiame debiutinės knygos apsakyme „Lyjant“.

Tai pačiai linijai autorė liko ištikima ir trečiajame rinkinyje *Obelų sunki našta*, išėjusiame po šešerių metų (1975). Subtilumas, psichologinis detalių autentiškumas ir kalbėjimo lakoniškumas, matyt, ir toliau liks jos kūrybos kertiniai akmenys. Patikimi akmenys, nes nieko nėra patikimesnio už tikrumą, paprastumą ir natūralumą. Nemanau, kad autorė norėdama negalėtų prigalvoti efektingų situacijų ir pademonstruoti „sukto“ rašymo. Tą rodytų jos apysaka „Papartynų saulė“ – nervingas ir emociingas

kūriny, vaizduojantis „dygliuotų“ paauglių santykius, atveriantis ne vieną moralinį ir socialinį skaudulį (jaunųjų palaidumas ir vyresniųjų sumiesčionėjimas, nekomunikabilumas ir beprasmybė, orumo ir taurumo pasipriešinimas melui ir degradacijai). Apysaka sukomponuota moderniai – kaip A. Kurosavos filmai ar V. Folknerio romanai. Tą pačią situaciją dažniausiai pasakoja du herojai, kiekvienas matydamas savaip. Kūriny prismaigstytas eiliuotų tekstų (herojus – jaunas poetas), galinčių, beje, net savarankiškai egzistuoti.

Bet keista, ši modernios struktūros ir dar modernesnės pasaulėjautos apysaka patraukia mažiau negu smulkūs apsakymėliai, pasakojantys apie seną kaimietį, prisiėmusį komišką dvigubo liudytojo rolę, apie studentus, šventai apgavusius šeimnininkus, nes jiems labai reikėjo kampo baigti diplominiams darbams, apie santūraus ir praktiško vyro „inteligentišką“ despotizmą, nuo kurio žmona duste dūsta, bet nežino, kiek ji teisi ir kaip jai išsivaduoti...

„Papatynų saulėje“ yra kažkas iš J. Grušo „Meilės, džiazo ir velnio“, iš V. Bubnio „Arberono“, iš Dž. Selindžerio (J. Salingerio), pagaliau iš autorės bendraamžių (L. Jacinevičiaus, S. Šaltenio) kūrybos. Gal ne tiek ir svarbu, iš kur (kartais žmogus net nejauti, iš kur pasiskolini kokį gestą ar šnekėjimo būdą), svarbiausia, kad daugmaž viskas girdėta, todėl skaitytojo estetinei patirčiai nebelabai reikalinga.

O apsakymai, priešingai, visada nauji kaip pats gyvenimas. Jie netelpa į žinomus standartus, jų prasmė nesibaigia paskutiniuoju sakiniu. Jie tartum kokio didesnio pasaulio atkarpos, staigiai nukirstos iš abiejų pusių. Jų atvirumas ir nepretenzingumas yra jų gyvybė.

Nežinau, gal kam ir lengvai sektųsi nusakyti geriausių Vilimaitės apsakymų turinį, bet man nesiseka. Temų, siužetų, charakterių apibūdinimai, kokie tik ateina į galvą, vis atrodo abejingo vadovėlinio santykio su kūryba rezultatas. Beje, toks vadovėlinis santykis dabar pasidarė itin madingas: kritikams labiau rūpi pademonstruoti literatūrinių sąvokų bagažą, o ne išreikšti tiesioginę reakciją. Gal dėl to kaltos ir pačios knygos, nesugebančios tokios reakcijos sukelti, bet ne mažiau kalti ir vertintojai, vengiantys kalbėti bendresniais klausimais. O Vilimaitės trečiasis rinkinys vertas, jog, kalbėdami apie jį, ne vien apie jį kalbėtume...

Kiekvieno mūsų gyvenime bene daugiausia vietos užima kasdienybė. Ne darbai, ne žygiai, ne atradimai ir išradimai, o paprasčiausias buvimas, kasdieniai santykiai, nuolatinė malonių ir nemalonių jausmų apykaita. Vieniems tenka daugiau malonių, kitiems nemalonių, bet apykaita vyksta be pertraukos.

Tai banali tiesa. Jos nevertėtų prisiminti, jeigu ne įdomus literatūros efektas: visada saldu skaityti knygą, kuri leidžia iš naujo tą tiesą pajusti. Ne išgirsti apie ją, o būtent patirti, išgyventi. Todėl knygoje gali nebūti reikšmingų idėjų, bet jeigu yra tikra žmogaus dvasios dinamika, knyga pasidaro artima ir sava.

Kodėl taip? Kam skaityti, jei visa tai ir šiaip gali patirti?

Matyt, vilioja patyrimo kondensacija: skaitydami per kelias valandas aprėpiame tiek, kiek gyvendami – per kelias savaites ir mėnesius. Prisideda čia ir mūsų tingumas, noras gauti viską gatavą: kūrinyje psichologiniai reiškiniai labiau išsikristalizavę, įprasminti, todėl nebereikia klaidžioti po savo emocijų ūkanas, kol susigaudome. Prabyla, ko gero, ir rafinuotas atsargumas: kad ir kiek knygos sukrėstų, vis tiek jaučiame, jog tie dalykai tiesiogiai mūsų neliečia.

Šios aplinkybės stiprina magnetinį kūrinio lauką, bet vis dėlto daugiausia traukia tai, kad pasijuntame įvertinti ir ne vieniši: buities smulkmenos, kurios niekieno nepastebėtos grimzta į nežinią, nusinešdamos didelę psichinės energijos dalį, pasirodo, kažkam irgi parūpo ir pavirto vaizdavimo objektu.

Vilimaitės apsakymuose energijos nutekėjimas į nebūtį sustabdytas, užfiksuotas ir išsaugotas. Į vertybių rangą pakylėta tai, kas gyvenime beveik nevertinama. Ir kur čia vertinsi, kai įpratome žmogaus paveikslą konstruoti iš jo nepaprastų darbų, o ne iš eilinių poelgių ir reagavimų. Tuo tarpu kasdienių reakcijų našta žmogui sunkiausia, nes didžiausia. Nuo jos negalima pabėgti, jos negalima sumodeliuoti pagal svetimus pavyzdžius: kaskart tenka spręsti pačiam, kaskart abejoti ir krimstis, kaskart apgailestauti, kad negalima sučiupti bėgančio laiko ir savęs tame laike. Galima koreguoti savo idėjas, ištaisyti savo darbus, bet negalima koreguoti buvusių išgyvenimų ir poelgių. Ir numatyti jų neįmanoma. Kaskart tenka keltis, klupti ir vėl keltis. Gyventi yra sunkiausia.

Gal ir ne visai tais žodžiais autorė apibrėžtų savo apsakymų prasmę, bet man pasirodė, kad ji kažką panašaus nori pasakyti. Jeigu ne pasakyti, tai bent leisti pajusti. Ar ne dėl to jos herojai niekur neformuluoja gyvenimo filosofijos, neanalizuoja savęs; jie gyvena, priimdami buvimą kaip vienintelę alternatyvą, kaip faktą, nekeltiantį abejonių, bet gyventi jiems vis dėlto nėra lengva. Filosofuodami ir analizuodami jie, ko gero, pradėtų žiūrėti į save iš šalies, ir jų reakcijos netektų natūralumo. O natūralumas – svarbiausias Vilimaitės devizas.

Tik bėda, kad, siekdama to natūralumo, autorė priversta eiti į kompromisus su tiesa. Dabartinis žmogus nebemoka būti toks naivus, jautrus ir prasmingai lakoniškas, kokį jį norėtų Vilimaitė (o gal ir mes visi) matyti, todėl tenka jį šiek tiek suprastinti, suprimityvinti, geriausiu atveju – pastatyti į elementarias situacijas ir neleisti jam daug kalbėti. Kai skaitai apsakymą, tas natūralumas atrodo labai tikras, bet kai tik pagalvoji plačiau – šiek tiek iliuzinis.

Kad ir kiek žavėtų Vilimaitės sugebėjimas kurti autentišką žmogiškųjų santykių ir reagavimų paveikslą, pamažu imame jos kūryboje pasigesti sudėtingesnių, prieštaringesnių ir šakotesnių žmonių. Norisi, kad tas gyvas paveikslas turėtų daugiau matavimų.

Drįsčiau pareikšti ir dar vieną abejonę ar pageidavimą (nežinau net, kaip vadinti). Bijodama pasirodyti plepi, stengdamasi palikti kuo daugiau erdvės skaitytojo nuovokai, Vilimaitė kiekviename žingsnyje tramdo save, ieško kuo tikslesnės ir prasmingesnės detalės. Detalė – jos stiliaus pagrindas ir tvirtybė, verta ne tik pagyrimų, bet gal ir atskiros analizės. Šiuo metu neturime prozininko, kuris būtų taip subtiliai šį meną įvaldęs. Bet ar žaidimas nutylėjimais ir užuominomis turėtų pavirsti vieninteliu principu, taikomu visais atvejais ir visose knygose? Tokia pasakojimo maniera ilgainiui juk gali sukaustyti fantaziją ir kūrybingumą. O atpalaiduoti šias stichijas būtina, nes tik atpalaiduotos jos pažadins kokybes, kurių net neįtarei turįs.

Nesinorėtų piršti Vilimaitei kitokio rašymo būdo. Tačiau didelės literatūros ilgesys, apėmęs mus jau ne vieneri metai, verčia ieškoti radikalesnių išeičių, nepasikliauti vien rašytojų teise į savo temą ir savo žodį. Ta teisė, žinoma, duota kiekvienam, bet ne kiekvienam duota talento kurti didelę literatūrą. Bitei Vilimaitei talento užtenka, todėl nereikėtų eksploatuoti visą laiką tos pačios jo gyslos. Talentas mėgsta, kai jį gerbi, bet jam taip pat patinka, kai jį provokuoji ir bandai. Čia kaip ir gyvenime: kelies, klumpi ir vėl kelies. Ne tik gyventi, bet ir rašyti turi būti sunku.

1976